

G. ETÉNYI NÓRA

Államelmélet, politika és pamfletek a 17. századi Európában*

1. Államelméleti művek 17. századi szemléletváltása

A 16. század végén, 17. század elején egyre több olyan térkép, ábrázolás jelent meg, mely a korabeli Európát nőalakként mutatta be. Egy 1587-ben *Európa allegóriája* címmel kiadott metszeten egy nőalak koronája a spanyol területeket, felsőteste a Francia Királyságot jelentette, szíve a Német-római Birodalomban dobogott, két keze a két félsziget: Itália és Dánia területét fogta össze, szoknyája szegélye pedig a török kézen lévő Konstantinápolyt foglalta magába.¹ A metszet az európai egység gondolatát, a közös válságok közös megoldási alternatíváit könnyen értelmezhető szimbólumban ábrázolta. Míg a középkori krónikákban az emberi test mint szimbólum a jól felépített világot, az emberi testrészek egymásra utaltságával a társadalom hierarchiáját képezte, fogadtatta el, addig a kora újkori ábrázolásokon az emberi test az állam szimbólumaként szerepelt. Egyrészt az organikus egységet jelenítette meg a „Ratio Status Anatomia”,² másrészt az összekeveredett testrészek, a sokarcú, sokfejű és kezű hatalom szimbólumaként a széthullott, érthetlenné vált világgépet, a többközpontúvá alakult hatalmat tükrözte vissza.³

A nemzetközi viszonyokat tekintve az organikus egység gondolata mellett természetesen kirajzolódott az egyes hatalmak, területek politikai, diplomáciai, gazdasági, kereskedelmi vezető szerepe. A vallásilag és kulturálisan is sokszínű Európában sokféle államrendszer, gazdasági és társadalmi struktúra működött egymás mellett. Az egységes Európa is többféle változatban jelent meg korabeli ábrázolásokon, melyeken hol a Német-római Birodalom, hol a Habsburg országok szerepét hangsúlyozták, de I. Erzsébet angol változatban is megrendelte a térképet. Mégis, a hatalmi dominanciával és a különbözőségek kiemelésével szemben az ábrázolásokon az összetartozó egész, a szerves egység gondolata volt a leghangsúlyosabb.⁴ A belső politikai és gazdasági érdekellentétek kiegyezése,

* A tanulmány egy része elhangzott Jyväskyläben az V. Hungarológiai Kongresszuson (2001. augusztus 6–10.) a *Hatalom és az értelmiség diskurzustípusai a kora újkorban* szimpózium keretében *Magyar politika és európai nyilvánosság. 17. századi törekvések a magyar rendi politika megismertetésére* címmel. Németországi kutatásaimat az Eötvös-ösztöndíj, a Herzog August Bibliothek ösztöndíja és az OTKA F 032383 számú pályázata segítette, ezúton is köszönöm.

¹ Quad, Matthias: *Allegorie auf Europa*. Kupferstich. Hrsg. V. Jan Bussemaker. Köln 1587.

² Stadtbibliothek Nürnberg Hist. 1485. 8. 2. Beibd. „Rationis Status Anatomia. Heitiger verkehrter estaats-Leuth Natur, Censur und Chur. Nach dero Kerzen, Zungen, Augen, Handen und Geberden entworffem. Zu finden bey Leonhard Loschge. Buchhanlern, 1678.” (Mutmassl. Verf. Andreas Cless)

³ „Madfäschhions, os fäschions, All out of Fäschions, or The Emblems of these Distracted times By John Taylor. London, Printed by John Hammond, for Thomas Banks, 1642” idézi Nünning, Ansgar: „The World Turnen Upside Down”: Englische Straasenballaden als Medium der Zeitkritik und politischen Meinungsbildung im Zeitalter der Englischen Revolution. In: *Staatstheoretische Diskurse*, 1998. 390.

⁴ Burckhardt, Johannes: *Auf dem Wege zu einer Bildkultur des Staatensystems. Der Westfälische Frieden und die Druckmedien.* (a továbbiakban: Burckhardt) In: *Westfälische Friede. Diplo-*

a polgárháborús válságok, a vallási és rendi mozgalmak korszaka ellenére az egyes országokban is a jól működő organikus egész megjelenítése az egyik legfontosabb államelméleti, filozófiai gondolat a 17. század közepére. A vesztfáliai békeszerződésben nemzetközileg is elismert Hollandia a jól működő állam szimbólumaként az egyesült provinciák térképén erőteljes oroszláknént jelent meg. A birodalmak felbomlása, a nemzetállamok kialakulása, az új földrészek gyarmatosítása, az Oszmán Birodalom állandósuló európai jelenlétének idején sokféle érdekellentét feszítette a kontinens egységét. Szinte nem volt olyan év, hogy ne lett volna valahol háború Európában. Azonban a különböző mértékben, de minden európai országot érintő és elhúzódó harmincéves háború sokkja az érdekellentétek hosszú távú kiegyensúlyozását tette szükségessé. A hatalmi konfliktusok feloldására törekvő rendezési terv szándéka szerint Európa egészében és hosszú távra kívánt békét teremteni.⁵ A korabeli uralkodók, politikusok, diplomaták, tudósok számára nyilvánvalóvá vált, hogy új Európa született, új típusú politikai gondolkodásmód, diplomáciai kultúra honosodott meg a kontinensen.⁶ Az Európa keresztlevelének tekintett békeszerződés mind a 148 aláírója tisztában volt az új rendezési terv jelentőségével.⁷

Amint egy szellemes korabeli allegória hirdette, a szembenálló háborúzó felek megpróbálták egy kört alkotni, és minden egyes államot bevonva közös táncot járni, a háború ballettjéből a béke közös dallamára váltani.⁸

A békeművet – amint korabeli röplapok is mutatták – Béctől Stokholmon át Párizsig, a tengerektől a szárazföldre, városoktól a falvakig, égi dicsőségként és világi hírként mindenhol köszöntötték.⁹ Megsokasodtak az olyan metszetek, amelyeken Európa egységét közérthető szimbólumokban mutatták be. Már a békekötést kísérő rendezvények is az egységet hangsúlyozták. A münsteri díszteremben megörökítették az aláírás pillanatát, ahol a közös csoportképen minden egyes aláíró ország képviselője látható volt. Metszetes változatban a békekötés jogi szellemi atyját, a béke aláírása előtt elhunyt Hugo Grotiust is ábrázolták. A béke diadalmenetét megjelenítő díszhintókon már nemcsak a bőségszaru, a művészetek, a városok vagy a termőföldek virágzása jelent meg, hanem új korszak határát jelezte az is, hogy a győztesek és legyőzöttek ellentéte helyett a szembenálló felek kiegye-

matie – politische Zäsur – kulturelles Umfeld – Rezeptionsgeschichte. Hrsg.: Duchhardt, Heinz. München, 1998. (a továbbiakban: Duchhardt) 81–114.

⁵ A békekötés közép-európai hiányairól: R. Várkonyi Ágnes: Comenius és a vesztfáliai béke Európája. In: R. Várkonyi Ágnes: *Europica varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok.* Budapest, 1994. 62–75.; és: R. Várkonyi Ágnes: Comenius éjszakái. In: R. Várkonyi Ágnes: *A tűzvész tanú.* Budapest, 1995. (a továbbiakban: R. Várkonyi 1995) R. Várkonyi Ágnes: Erdély és a vesztfáliai béke. (I. Rákóczi György politikájához) *Scripta manent, Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére.* Szerkesztette: Draskóczy István. Budapest, 1994. 187–198.

⁶ Legújabban: Schilling, Heinz: *Der Westfälische Friede und das neuzeitliche Profil Europas.* Steiger, Heinhard: *Der Westfälische Frieden – Grundgesetz für Europa? Schulze, Winfried: Plurasierung als Bedrohung: Toleranz als Lösung. Überlegungen zur Entstehung der Toleranz in der Frühen Neuzeit.* Duchhardt 1–32. 33–80., 115–142.

⁷ Burkhardt, Johannes: *Der Dreißigjährige Krieg.* Frankfurt am Main 1992. Langer, Herbert (Hrsg.): *Der Westfälischen Frieden. Pax Europaea und Neuordnung des Reiches.* Berlin, 1994. Duchhardt, Busmann, Klaus und Schilling, Heinz (Hrsg.): *1648. Krieg und Frieden in Europa.* Münster – Osnabrück, 24. 10. 1998 – 17. 1. 1999.

⁸ „Gross Europisch Kriegs-Balet, getanzt durch die Könige und Potentaten, Fürsten und Republicken, auff dem Saalber betrübter Christenheit” In: *Illustrierte Flugblätter aus den Jahrhunderten der Reformation un der Glaubenskämpfe.* Bearbeitet von Rattay, Beate – von Harms, Wolfgang (Hg.). Ausstellungskatalog Coburg, 1983. 206.

⁹ „Neuer Auss Münster ... abgefertigter ... Postreuter. 1648.” Harms, Wolfgang (Hrsg.): *Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts. Kommentierte Ausgabe.* 4. Bde. Tübingen bzw. München, 1980–1989. (a továbbiakban: Harms) Bd. 4. 254.

zését hangsúlyozták. A meghatározó hatalmak: a francia király, a német-római császár és a svéd uralkodó egyaránt ugyanabban a díszhintóban ültek.¹⁰ Olyan képek is megjelentek, melyeken III. Ferdinánd császár, valamint a gyermekkorú XIV. Lajos és Krisztina királynő fiktív találkozásóját örökítették meg.¹¹ Az Európa jelenét és jövőjét meghatározó nagyhatalmak döntéseit ugyanakkor éppen a diadalmenet útját szegélyező, a hatalmat jelképező oszlopok feliratai, a nemzetközi jog alapvető kulcsszavai korlátozták: az „amor patriae”, a „ratio status”, a „neutralitas” és az „amnestia”.

Nemcsak a diplomaták, hanem a korabeli közemberek is világosan látták, hogy a békeszerződés egész Európa számára alaptörvény.¹² A harmincéves háborút hatalmas információáradat és professzionális propagandagépezet kísérte,¹³ amely a békekötés alatt is tovább működött, hiszen a megerősödő hatalmak sem tudták a kialakult mechanizmust hirtelen megszüntetni, gyökeresen megváltoztatni.¹⁴ A 17. század közepére nyilvánvalóvá vált, hogy a nyilvánosság, és ezen belül is az átalakuló nemzetközi nyilvánosság olyan tényezővé vált, amellyel számolni kellett.¹⁵ A tájékoztatási mechanizmust a békekötés hírei is befolyásolták, a hadi hírekkel szemben a jogi vonatkozású értesülések és értekezések jelentek meg nagy számban, olyannyira, hogy a csak hozzáértő jogászok számára érthető szerződéstervezetek, jogi szövegek is tömegesen láttak napvilágot.¹⁶ A béketárgyalásokat övező nyilvános diskurzus a publicisztika és a röpiratok beszédmódjának átalakulását is eredményezte, és hozzájárult ahhoz, hogy a jogi szövegek, az államelmélet új fogalmai átítassák a korabeli publicisztikákat és röpiratokat. Ha nem is a közember, de a nyilvánosság egyre szélesedő képzett rétege számára közérthetővé, természetessé vált az államelméleti gondolkodásmód.¹⁷

A középkori moralizáló, vallási kérdéseket elemző államelméleti művekkel szemben előtérbe kerültek a hatalomgyakorlási technikák, a diplomáciai kapcsolatok, a finanszírozás és a megfelelő hivatalnokréteg kialakításának mikéntje. Nem elvont elemzések, hanem konkrét tanácsok segítették a fejedelemségek, a birodalom és a nemzet viszonyát. Az elemzések középpontjában már nem az egyes ember állt, nem a jó vagy rossz fejedelem, hanem az absztrakt hatalom és annak érdekei. A szóhasználat is változott, már nem a titkos és nyilvános, keresztény (morális) és machiavellista (immorális), rendi és abszolútista ellentétpár dominált, hanem a 17. század közepétől a nemzetközi közjog, a természetjog és az

¹⁰ „Augurium Pacis 1648” „Triumphus Pacis. Friedens Triumph (1650.)” „Lang-verlangte Friedens-Freude 1650.” Harms Bd. 4. 255. és Harms Bd. 2. 329. és 330. Elemzi: Burckhardt 101–105.

¹¹ „Abbildung dess hocherwünschten teutschen Friedens. Nürnberg 1649.” Harms Bd. 4. 259. Elemzi: Burckhardt 96–97.

¹² Gantet, Claire: Die ambivalente Wahrnehmung des Friedens. Erwartung, Furcht und Spannungen in Augsburg um 1648. In: Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreissigjährige Krieg aus der Nähe. Benigna von Krusnstjern – Medich, Hanns (Hrsg.). Göttingen, 1999. 357–373.

¹³ Schilling, Michael: Bildpublizistik der frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700. Tübingen, 1990.

¹⁴ Burckhardt 82. 85. Burckhardt, Johannes: Reichskriege in der frühneuzeitlichen Bildpublizistik. In: Müller, A. Rainer (Hrsg.): Bilder des Reiches. Sigmaringen, 1997. 51–95.

¹⁵ Bosbach, Franz: Monarchia Universalis. Ein politischer Leitbegriff der Frühen Neuzeit. Göttingen, 1988.

¹⁶ Repgen, Konrad: Der Westfälische Friede und zeitgenössische Öffentlichkeit. Hjb 117. 1997. 38–83. Repgen, Konrad: Die kaiserlich-französischen Satisfaktionsartikel vom 13. September 1646 – ein befristete Agreement. Duchhardt 175–217.

¹⁷ Stolleis, Michael: Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland Bd. 1. Reichspublizistik und Policywissenschaft 1600–1800. München, 1988. Kremer, Bernd Mathias: Die Interpretation des Westfälischen Friedens durch die „Schulen” des Jus Publicum. Duchhardt 757–778.

emberi jogok nevében folyt a diskurzus.¹⁸ A szemléleti változásban az országismeret és a statisztika tudománya is szerepet kapott. A háborúk, az udvar fenntartása, a reprezentáció, az építkezések és az udvari luxus, mind nagyfokú bevételkoncentrációt igényeltek. Az államelméleteknek Seckendorff és Conring hatására a gazdaságpolitika, a hatékony adóztatás meghatározó részévé vált.¹⁹ A politikai pamfletekben is egyre nagyobb teret kaptak a gazdasági érdekek és érdekellentétek, merkantilista röpiratok, kereskedők elvárásrendszerét tükröző elemzések fejtegették a háborús konfliktusok kitörésének és alakulásának lehetőségét.

A 16. században elsősorban a középkori császárídeál, a vallási érzés átalakulása, az Újvilág felfedezése, valamint a török háborúk világpolitikai hatása állt az elemzések középpontjában. A harmincéves háború borzalmi sokkal intenzívebbé tették az államelméleti diskurzust, melynek a szuverenitás és a szekularizálás lettek az alapszavai.²⁰ A vallás-háborúval a hitbéli közös alap összetört, s újfajta módon kellett összeegyeztetni a világi és egyházi élet viszonyát: a nyilvános élet állami rendje alakult ki, de az egyházzal együttműködve.

A kora abszolutizmus, valamint a polgárháborúk időszakában a káosz és a rend konfliktusa dominált, az államelmélet az immorális, de sikeres politika ellentétére kereste a megoldást. A 17. század első felében az államelméleti irodalom elsősorban a birodalom szerkezetével foglalkozott, mindenekelőtt a császár és a nemzeti államok viszonyával, a vallás és a morál összeegyeztetése a valósággal, a nemzeti államok békés egymás mellett élése jegyében. A 17. század közepén is központi kérdés maradt a hatalom megszerzésének, megerősítésének és kiterjesztésének eszköztára, de már konkrétabbá vált a politikai jogi keretek megteremtésének kérdése. Az államelmélet német klasszikusai, mint Puffendorf és Wolff már nemcsak fejedelemségekben, országokban és birodalmakban, hanem Franciaország és Amerika példáján is gondolkodtak. A manierista Európával szemben a barokk világ már kilépett a belpolitikai, vallási és polgári krízisek, konfliktusok világából. Európa nagy részén keresztülvitték az abszolutizmust.²¹

A szellemi elit, amely az „Arcana Imperii” megnyitását végrehajtotta, már új szimbólumrendszerrel dolgozott, a politikai színpad mint labirintus képből, a káoszból, a titkos tanács, a szűk kabinet világából kibontakozott egy új politikai stílus, s abban már kevesebb szerep jutott a politika művészetének. Az új ideál a szimmetria, a „more geometrico” világa, a természetjog rendje. A felekezeti viták is a természetjog és az emberjog fejlődését eredményezték, a rendi ellenfelek is a természetjogra hivatkoztak.²² Jogi értelemben is megindult a szétválás az isteni törvényeknek, a természetjognak és a pozitív jognak, megindult az abszolutizmus vallási alapjának a megteremtésére, a „bonum commune”, a „necessitas”, a „ratio status”, és az „utilitas publica” nevében.²³

A 17. század végére az államelméleti műveknek egy újabb virágkora bontakozott ki. Azonban ezek a közérthető módon megfogalmazott hatalomgyakorlási technikák elsősor-

¹⁸ Stolleis, Michael: Arcana Imperii und Ratio Status. Bemerkungen zur politischen Theorie des frühen 17. Jahrhunderts In: Michael Stolleis: Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit. Studien zur Geschichte des öffentlichen Rechts. Frankfurt am Main 1990. 70. (első megjelenés 1980.) (a továbbiakban: Stolleis 1990.)

¹⁹ Stolleis, Michael: Reichspublizistik – Politik – Naturrecht im 17. und 18. Jahrhundert In: Staatsdenker im 17. und 18. Jahrhundert. Reichspublizistik, Politik, Naturrecht. Michael Stolleis (Hrsg.). Frankfurt am Main, 1987. (a továbbiakban Stolleis 1987.) 23.

²⁰ Stolleis 1987. 9–28.

²¹ Stolleis 1990. 71.

²² Stolleis 1987. 20–21.

²³ Stolleis 1990. 67–68.

ban a külpolitikai hatalom kiépítését elemezték.²⁴ A kora újkori államelméleti irodalomban, publicisztikákban is szembetűnően nagy jelentőséget tulajdonítottak az egyes államok korabeli hatalmi viszonyok között elfoglalt státuszának.²⁵ A modern államelméleteknek megfelelően az országokat elsősorban diplomáciai súlyuk, nemzetközi jelenlétük, területi hódításaik, valamint a gazdasági teljesítményük alapján rangsorolták.²⁶

A korabeli publicisztikák is tükrözik, hogy mennyire fontos az uralkodó országon belül és az országhatáron túli image-ének a felépítése.²⁷ Az abszolutista államok hatalomgyakorlásának elemzésekor napjaink történetírásában is sokkal nagyobb szerepet kap a külpolitika, az európai hatalmi viszonyok változása.²⁸ XIV. Lajos image-ének megalkotásában is elsősorban a külpolitika kapott hangsúlyt, a diplomáciai offenzívától a nyílt háborúig. A közép- és kishatalmak, fejedelmi udvarok számára is meghatározó a külpolitikai pozíciójuk. Ez az általános törekvés egyedi – császári, birodalmi, spanyol, svéd, francia, illetve felekezeti – tartalmakkal telítődött.

A modernizálódó nemzetközi nyilvánosság a török alól felszabaduló Magyarország és Erdély viszonyát, hatalmi státuszát is újfajta értékrend és viszonyrendszer alapján szemlélte és értékelt. Nemcsak a hadi híreket, a katonai teljesítőképességet mutatták be, hanem a Királyi Magyarország politikai lehetőségeit, a Habsburg Birodalomhoz való viszonyát, a belpolitikai konfliktusok nemzetközi hatását emelték ki, és elemezték a hosszú távú alternatívákat.

Nagy kérdés, hogy ennek a nemzetközi politikai nyilvánosságnak mi a korabeli jelentősége, mennyire számoltak vele a nagyhatalmak, és milyen széleskörű a nemzetközi véleményformálás.

A nemzetközi nyilvánosság szerepének növekedésével párhuzamosan az egyes országok nyilvánossága is átalakult. Az érdekelt, illetve érdeklődő és hozzáértő olvasóközönségre legnagyobb mértékben természetesen a belpolitikai hatalmi áttrendeződés hatott. Angliában a polgári forradalom időszaka alatt gyorsan és nagy tömegben nyert teret a populáris politikai véleményformálás.²⁹ Kiugróan nagy számban jelentek meg pamfletek Franciaországban 1648 és 1660 között (mintegy 4000 Mazarin ellen), Angliában 1640 és 1660 között (22000), valamint 1688–89-ben, továbbá Hollandiában 1640-ben, valamint 1688–89-ben. De még a belpolitikai konfliktusokat is nemzetközi összefüggésben elemezték.

A vesztfáliai békemű nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, a hatalmi áttrendeződés újabb ellentéteket szült, újfajta gazdasági és kereskedelmi érdekek, megerősödő abszolutista államrendszerek csaptak össze egymással. Az európai hatalmi egyensúlyt veszélyeztette az északi háború, s az a gyakorlatilag másik harmincéves háború, mely 1667 és 1697 között bontakozott ki kisebb megszakításokkal a franciák és a Habsburg államok között. A korabeli publicisztikákban a török háborúk és a Habsburg Birodalom 17. század végi, törökök, illetve franciák elleni háborúja kapta a legnagyobb teret.³⁰ Nagyon felerősö-

²⁴ Hinrichs, Ernst: Abschied vom Absolutismus? Eine Antwort auf Nicholas Henshall. In: Absolutismus – ein Mythos 1996. 365. (a továbbiakban: Hinrichs)

²⁵ Hinrichs 353–371.

²⁶ Asch, Ronald G. – Duchhardt, Heinz: Die Geburt des „Absolutismus“ im 17. Jahrhundert: Epochenwende der europäischen Geschichte oder optische Täuschung? In: Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550–1700). Hrsg. Von Asch, Ronald und Duchhardt, Heinz. Münsterische Historische Forschungen Band 9. Böhlau Verlag. Köln Weimar Wien 1996. (a továbbiakban: Asch – Duchhardt) 21.

²⁷ Burke, Peter: Ludwig XIV. Die Inszenierung des Sonnenkönigs. Berlin, 1993.

²⁸ Lásd Asch – Duchhardt idézett művét.

²⁹ Würzbach, Natascha: Anfänge und gattungstypische Ausformungen der Strassenballade 1550–1650. Schaustellerische Literatur Frühform eines journalistischen Mediums, populäre Erbauung, Belehrung und Unterhaltung. München, 1981.

³⁰ Burkhardt 1997. 51–95.

dött a francia propaganda 1690 körül Angliában és Németalföldön nemcsak külpolitikai, hanem belpolitikai vonatkozásban is. A francia abszolutizmus sokat támadott és irigylet struktúráját is árgus szemmel figyelték a korabeli pamfletszerzők.³¹

A pamfletirodalomban a 17. század utolsó harmadában elsősorban a nemzetközi politikai helyzet elemzése dominált, melyekhez az államok és dinasztiák párbeszéde, illetve beszélgetésjátéka adta a keretet.³² Ezeknél a politikai diskurzusoknál nagyon fontos szempont volt az élvezetes forma, nem feltétlenül az intellektuális beszélgetés, nem a politikai teóriák direkt összecsapása jellemezte őket, ám mégis jelentős történeti és államelméleti ismeretanyagot biztosítottak. Ezekben a közérthető módon megfogalmazott vitairatokban, röpiratokban az európai hatalmi szisztéma bontakozott ki, a belpolitikai konfliktusokkal egyetemben. A Habsburg Birodalom külpolitikai erejét az erdélyi és magyarországi erőviszonyok ismertetése során is felmérték. Jellemző a politikai erőviszonyokra, hogy nem elsősorban a hatalomgyakorlás intézményi hátterét vagy a minisztereket mutatták be, hanem sokkal inkább egyes jelentősebb családok tagjait, klánokat, a rendeket vagy az elit különböző csoportjait.³³

A kora újkori propagandaművekben közérthető szimbólumok: kártyaasztal, sakkjátzsma, gőzfürdő, libajáték, betegágnál tartott konzílium, szerencsekerék jelenítették meg a hatalomgyakorlók világát, tették jól érthetővé a hatalmi viszonyokat. A közkedvelt szimbólumok és allegóriák az „Arcana Imperii”-vel szemben a megfejtett titkot hangsúlyozták. Ugyanakkor a fel nem fedett kártyák, a változó szerencse, a kiszámíthatatlanság, a nehezen megfejtendő jóslatok, sokat takaró leplek, elrejtették a nyilvánosság elől a hatalom, hatalmak döntéseinek hátterét. Kedvelt szereplő volt a jós, akinek a jóslataiban szintén hangsúlyos a homályosság, kiszámíthatatlanság. Az állam leple, egyes hatalmak köpönyege³⁴ nem a védelmet jelentette, hanem, mint mondjuk az angol királyság sokfejtű szörnyét takaró palást, szintén a leplezés és a leleplezés gesztusát emelte ki. A hatalomgyakorlóknak tudomásul kellett venniük a nyilvánosság növekvő jelentőségét, mely ellen a leghatásosabb fegyver az információk irányított közzététele. Egy jól szervezett propagandában az egyre nagyobb számban közreadott katonai, politikai és diplomáciai hír is a valós politikai szándékok leleplezését szolgálta. Ez az új típusú, a „beavatott”, értő közönséghez szóló propaganda kedvezett a színvonalas pamfletirodalom virágzásának.

A modern politikai gondolkodás, a kora újkori államelmélet szemlélete, fogalomrendszere csak fokozatosan, a 17. század végére épült be a nyilvános közbeszédbe. Az államelméleti irodalom a 17. század elején jelent meg a német egyetemeken, a század közepén már disszertációkban is nagy számban foglalkoztak államelméleti kérdésekkel.³⁵ Később hadi traktátusokban, rendfenntartó irodalomban, jogi kritikákban és teológiai művekben használták az államelméleti terminológiákat. Végül számtalan röpiratban tűnt fel az ál-

³¹ Bosbach, Franz: Der französische Erbfeind. Zu einem deutschen Feindbild im Zeitalter Ludwigs XIV. In: Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit. Bosbach, Franz (Hrsg.). Köln – Weimar – Wien, 1992. (a továbbiakban: Bosbach) 11–139.

³² Mörke, Olaf: Die politische Bedeutung des Konfessionellen im Deutschen Reich und in der Republik der Vereinigten Niederlande. Oder: War die Konfessionalisierung ein „Fundamentalvorgang”? Asch – Duchhardt 125–165.

³³ Hinrichs 370–371.

³⁴ Stadtbibliothek Nürnberg Hist. 1485. 8. „Der Veränderliche Staats-Mantel, Worinnen Sonderlich des Römischen Reichs, wie auch anderer Königreiche und Republiken unterschiedenes und veränderliches Staats-Interesse, dero selben gegenwertiger Zustand und Mangel, ingleichen ihr Scopus oder Absehen so wohl zu Kriegs- als Friedens-Zeiten vorgestellt wird. Wie Angehnten vielen Consultationibus Politicus, welche zur Staats-Wissenschaft nöthig und dienlich Anno MDCLXXXIII”

³⁵ Stolleis 1990. 55.

lamóra, államarchitektúra, állampalást, jóshely, egérfogó, zenei instrumentum, állami okuláre szimbóluma és a mindig divatos politikusi, aki machiavellista módon ragadja meg a politikai érdekeket.³⁶ A politikai manierizmus alapvető kérdése volt a nyilvánossághoz való viszony.³⁷ A hatalom rákényszerült, hogy a hirtelen széleskörűvé és sokrétűvé váló nyilvánosságot szükség esetén elérje, a kialakuló közvéleményt hatékonyan tájékoztassa és befolyásolja.³⁸ A kora újkori Európában megváltozott a privát élet és a közélet viszonya. Az egyházi és állami hatalom a templomok és iskolák révén egyre inkább a privátélet szféráját is elérte. A hatalom a nyilvánosság segítségével a magánélet sokrétű befolyásolására törekedett. A világi és egyházi hatalmak mellett és azokkal együttműködve a kulturális elit is szerepet vállalt a széles körű nyilvánosság kialakításában és befolyásolásában. Maguk az egyetemek nagyobb gondolkodás és véleménynyilvánítási szabadságot kaptak, azonban a tudós elit is megosztottá vált. Európán belül nincs már olyan közös nyelv, mint amilyen latin volt, és a közös tudás is sokrétűbbé és eltérővé vált, nemcsak felekezet szerinti megoszlásban, hanem egyes egyetemek szemléletét tekintve is. Bár a tudósok politikai publikumként külön nyilvánosságot alkottak, kialakították saját szellemi műhelyeiket, irodalmi társaságokat, akadémiákat, ám mégsem jellemző rájuk az elzárkózás. A közvélemény formálásában, hol a cenzúrán, hol pedig röpiratokon és publicisztikákon keresztül vállaltak szerepet. Az egyetemi végzettségük jól behatárolható, de gyorsan szélesedő köre a Német-római Birodalmon belül a 18. század elejére mintegy 80 000 főre tehető.³⁹ A tudomány is intenzív fejlődésen ment át. Míg 1540-ben csak 17 egyetem volt Németországban, addig 1700-ra számuk 39-re növekedett. Minden hatalom megpróbálta a maga szellemi bázisát megteremteni, hogy ezáltal kiképezze saját kulturális elitjét és hivatalnokrétegét. A politikai döntés komoly tudománnyá vált, szakavatott hivatalnokréteg gyűjtötte az információkat, az új ismeretanyagot többféle szempont szerint mérlegelve, kivonatolva továbbította a híreket, a döntéshozók asztalára a hatalmas hírátadtból leszűrt vélemények kerültek. Az uralkodói udvarokban nőtt a gazdasági szakemberek, képzett diplomáták, politikusok, katonák és szakképzett hivatalnokok iránti igény, de egyes kisebb hatalmi központoknak, városoknak is szükségük volt saját értelmiségi rétegre. A hagyományos értelmiségi pályák, papok és tanárok, iskolamesterek mellett egyre nagyobb lett a kereslet az orvosok, mérnökök, gazdaságban, hadtudományban jártas szakemberek iránt is. Az egyetemalapítások mellett a tudománypártolás az akadémiák létesítésére is kiterjedt, megteremtve a tudományos kritika műhelyeit.⁴⁰ Kevés volt a független vagy kritikai értelmiségi. A társadalom periferiájára kerülő értelmiségiek az egyetemet vagy a papi pályát elhagyók, az elcsapott iskolamesterek, vándor énekesek ugyanakkor a társadalom alsóbb rétegei felé biztosítottak kapcsolódási pontokat. A közéletnek is egyre több fóruma nyílt.⁴¹ Új intézmények kialakulása segítette, hogy a szellemi elit ne zárkózzon el. A nyomdák, kiadók, könyvkereskedések, új közösségi formák révén szélesedett az értő közönség, megjelent a kultúra tömegesedése, a tömegtájékoztató és tömegszórakoztatás.⁴²

³⁶ Stolleis 1990. 56.

³⁷ Stolleis 1990. 37–45.

³⁸ Talán éppen a reformáció és a harmincéves háború hatása, hogy a közvélemény és a nyilvánosság alakulása más ritmusban zajlik le német nyelvterületeken, mint Itáliában. Vö.: Bene Sándor: *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban.* Csokonai Könyvtár, 19. Debrecen, 1999.

³⁹ Gestrich, Andreas: *Absolutismus und Öffentlichkeit. Politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts* Göttingen 1994. 130. (a továbbiakban: Gestrich)

⁴⁰ Stolleis 1987. 26.

⁴¹ Gestrich 55.

⁴² R. Várkonyi Ágnes: *A tájékoztatás hatalma.* In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Studia Agriensia, 20. Eger, 1999. 9–31.

A nevelési szándékkal megírt, államelméleti műveltséget és nemzetközi viszonyokra való rálátást elváró, ám mégis szórakoztató pamfletirodalom egyik legjellemzőbb alkotása *Ratio Status, avagy különleges politikai vagabund* címmel jelent meg 1678-ban.⁴³ Ez a metszetekkel illusztrált, több füzetből álló, folytatásokban közreadott röpirat szinte regényszerűen vitte végig *Ratio Status* a korabeli világon. A főszereplő, *Ratio Status* egy háromarcú és hároménű emberalak, akinek arcvonása és viselete is jelezte, hogy egyszerre jeleníti meg a tudósok, papok és katonák világát. A pamflet ajánlása a frank fejedelemnek, rendeknek és birodalmi városoknak szólt, hiszen elsősorban az új hatalmi, politikai és kulturális elitnek készült a hatalomgyakorlás és az államrezonok szórakoztató bemutatása. Egyre szélesebbé vált az a kör, akiktől elvártak egyfajta államelméleti műveltséget. Az ifjúság tudatos nevelésben részesült. Mint ahogy a kis *Ratio Status* is megjárta az iskolapadot, maga a mű is leginkább nevelő szándékot mutatott. A közérthető és élvezetes forma, a metszetes illusztrációk azonban szélesebb közönségréteg számára készültek. Ezt a kettősséget, az elit és a szélesebb nyilvánosság jelenlétét már a címlap is tudatosította: az alvó *Ratio Status* kétfajta szemlélet próbálta befolyásolni: egyrészt a szerződések, mandátumok, törvények racionális jogi világa, másrészt az újságok, avisok kevésbé meghatározható közege. A hatalomnak már mindkét elvárást figyelembe kell vennie, a törvények szelleme mellett az újságot olvasók közönségét is.

2. A diskurzus megváltozása: hetilapok, pamfletek

A nemzetközi nyilvánosság elérésének és kialakításának legfontosabb eszközei a rendszeresen megjelenő hetilapok voltak, melyek már első megjelenésükkor, a 17. század kezdetén egyszerre tudósítottak Európa különböző világi és egyházi hatalmi központjaiból. A mindössze néhány lapos újságokban folyamatosan közzétették a politikai centrumokból, Bécsből, Párizsból, Londonból, Madridból, Velencéből, Rómából, Konstantinápolyból, a kereskedelmi centrumokból, Brüsszelből, Hamburgból, Kölnből, Nürnbergből és a katonailag veszélyesnek számító területekről beérkező híreket.⁴⁴ A működési mechanizmus professzionálissá válásával a hírcsatornán egyre pontosabb, gyorsabb és mind nagyobb mennyiségű információ áramlott át, s az információ hírértéke is folyamatosan nőtt.⁴⁵ A katonai vonatkozású értesítéseket mindinkább a bel- és külpolitikai hírek egészítették ki, s az egyidejű tájékoztatás mellett egyre nagyobb hangsúlyt kapott a várható fordulatok előzetes jelzése, és a konfliktusok végkimenetelének felvázolása. A 17. század második felében egy újabb minőségi változás figyelhető meg a hetilapoknál és a hozzájuk egyre szoro-

⁴³ Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel (HAB) QuN 127. „Curiosorum, nec non politicorum vagabundi per Europam, vulgo sic disti, Rationis-Status, de praesenti tempore Nugae-Somniorum Classis Prioris Pars Prima. Editio nunc variis figuris aneis, rebus insuper ubiq, illustrata, priori longe correctior Das ist: Der ersten Class Erster Theil, Des in der Europaeischen Welt uberall zu Hause sich einfindenden, so genannten Ratio Status, Wegen izeziger Zeit Laeuften nachdencklicher, und Politisch-trauemender Schwaetz-gesichter. Izo von neuem wohl übersehen, und nicht allein wegen der Materie, als auch mit schönen Kupffern herrlich vermehret und erweitert. Nürnberg, In Verlegung Leonhard Loschge Buchhaendlern, Im Jahr 1678.” Hat részben.

⁴⁴ A 17. századi német nyelvű sajtó legújabb irodalmának összegzése: G. Etényi Nóra: Az 1663–64. évi magyarországi török elleni háború a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt. Kandidátusi értekezés. Kézirat Budapest, 1997.; G. Etényi Nóra: Magyarországi ostromhírek az európai sajtóban (1663–1664). *Studia Agriensia*, 20. Eger, 1999. 83–105.

⁴⁵ Bogel, Else – Blümm, Elger: Die deutschen Zeitungen des 17. Jahrhunderts. Ein Bestandsverzeichnis mit historischen und bibliographischen Angaben Bd 1. (Text) und Bd. 2. (Abbildungen) Bremen 1971. Bd 3. Nachtrag bearb. Elger Blümm, B. Kolster, H. Levin. München – New York – London – Paris, 1985.

sabban kapcsolódó röpirat és pamfletirodalomban. A nyomtatott sajtóban kimondva és kimondatlanul megjelent az államelméleti művek szemlélete, érvrendszere és sokszor szóhasználat is. Ezen tendencia következményeként a nívósabb hetilapokból az is kitűnt, hogy kik a meghatározó személyiségek az egyes uralkodói udvaroknak, s esetlegesen milyen koncepcionális különbségek figyelhetők meg az egyes döntések kapcsán az udvar miniszterei, fontosabb méltóságai között. A hetilapok rövid híradásait elemző, megvilágító röpiratokból, pamfletekből még inkább egyértelművé váltak az egyes udvarok meghatározó politikusi körei. A 17. század végén elindított hetilapok már a címeikben (*Politischer Anrichter; Historische, Politische und Philosophische Krieg- Und Friedens-Gespräch; Historischer und Politischer Mercurius*) is arra hívták fel a figyelmet, hogy politikai híreket is megjelentetnek. Sőt, a hírek mellett kommentárokat is tartalmaztak, mint a „Monatlicher Staats-Spiegel, Worinnen der Kern aller Avisen ..., Beylagen, Samt enigen Politischen Reflexionen sich reparesentirt und vorstellet”.⁴⁶

A hetilapok híryanagának javulása, sokrétűbbé válása együtt járt felértékelődésükkel is. Egy 17. század végi újságpárti traktátus már azt ajánlja a fejedelmeknek, a birodalmi városoknak, a kisebb hatalmi központoknak, hogy felesleges drága pénzen saját információ-szerző hálózatot fenntartaniuk, amikor a hetilapok gyorsabbak, olcsóbbak és kevésbé elfogult híreket továbbítanak. A hetilapok növekvő politikai jelentőségét a szűkebb gazdasági, politikai és kulturális elitől a polgári középrétegek felé szélesedő újságot olvasó közönségük is indokolta. Kialakult a tudósító újságok állandó publikuma, a diplomaták mellett a művelt polgári és köznemesi réteg is egyre szélesedő és konstans bázist nyújtott. Már nemcsak városokban, hanem vidéken is olvasták az újságokat, sőt kialakultak előfizetői körök, akik egymásnak továbbították a hetilapokat.⁴⁷ Kisvárosok értelmisége vagy szerzetesek közössége adta kézzől kézre a hetilapokat, vagy olvasta és értelmezte közösen a híreket. A hetilapok egy-egy példányát mintegy tíz érdeklődő olvasta rendszeresen. A sajtó már nem csak politikai krízisek idején, alkalmanként nyújtott tájékoztatást, hiszen kialakult egy hírekre érzékeny, a hatalmi változásokat tájékozottan figyelemmel kísérő publikum, mely változó intenzitással ugyan, de állandó információt igényelt.

Az egyes országok hetilapjainál természetesen jelentős különbségek figyelhetők meg, de a fordítások révén mégis erős kölcsönhatás mutatható ki. A híryanagból azonban kibontakoztak az egyes országokra jellemző sajátosságok. A legszemléletesebb példa erre az angol politikai szisztéma részletes bemutatása német pamfletekben. A német nyelvű kiadványokban mindig kiemelték az angol parlament alsó és felsőházának eltérő állásfoglalását. Külön számban név szerinti felsorolásban tették közzé az 1688. október 22-én hétfőn Londonban lezajlott tanácskozás hozzászólásait.⁴⁸ Az angol parlament mechanizmusát külön néhány oldalas magyarázó füzetben ismertették az érdeklődők számára. Az anglikán egyház és a katolikus angolok konfliktusát bel- és külpolitikai összefüggésrendszerben is elemezték. Olyannyira, hogy egy 1688-as angol kiadványt a címe szerint azért fordítottak le németre, mert az államelméleti szempontok egyértelművé teszik, hogy veszélyes politikai helyzet alakult ki, aminek megoldásához csak a természet (illetve a természetjog) ad kul-

⁴⁶ Weber, Johannes: *Götter-Both Mercurius. Die Urgeschichte der politischen Zeitschrift in Deutschland* Edition Temmen, Bremen, 1994. 115. 122–123.

⁴⁷ Gestrich 130.

⁴⁸ Universitätsbibliothek Erlangen Hist. (U. E. Hist.) 215. b. 9. „Genauer Beweiss des Königs von England, Wegen der warhafftigen geburt des Prinzen von Wallis, Bestehend in viel abgelegten Zuegnissen einiger Lords, Edelen, und deren bey Hofe, so geschehen an alle gegenwärtige Herzogen, Geist- und Weltliche Stände des Reichs. Aus dem Englischen übersezt, wie es mit Consens sr. Maj. Zu Londen gedruckt. Im Jahr. 1688.”

csot, mert különben Babel tornya alakul ki.⁴⁹ A nyomtatvány címében jelezte, hogy a pamflet angol, német, francia fordításai szinte egyszerre kerültek a piacra.

Mindezek a tendenciák egyértelművé teszik, hogy a 17. század második felére nemcsak a röpiratoknak, hanem a hetilapoknak is egyre erőteljesebb politikai szerepvállalásával kell számolnunk. A metszetekkel illusztrált röplapok esetében is hasonló tendenciák figyelhetőek meg. Megtartották primer információközlő funkciójukat mind a török, mind a francia háború kapcsán, de éppen közérthetőségük miatt a képes híradások váltak a direkt propaganda eszközeivé.⁵⁰

Még egyértelműbb a befolyásolási szándék és koncepciózusság a hetilapok és a röplapok által közzétett ismeretekre építő röpiratoknál és pamfleteknél. A közvéleményt befolyásoló, politikai eseményeket értelmező műfajok közül a „párbeszédés játékok” a legszélesebb nyilvánosság számára készültek. A „párbeszédés játékok” már a 16. század elején feltűntek a röpiratok között, sokszor egyszerű emberek beszélgetését megidézve, mint mondjuk a németalföldi szabadságharc idején a háború és béke alternatíváját elemző katoná, polgár, matróz, illetve paraszt alakja. Erasmus és Harsdörffer párbeszédés játéka az általános műveltség szintjére törekedtek közérthető és élvezetes formában.⁵¹ A 17. század végére azonban a nagyhatalmak, potentátok nyilvános vitái, fiktív kártyapartijai vagy egy válságba került, betegeskedő hatalom ágyánál tartott közös konzílium fiktív szituációi jelentek meg a pamfletirodalom e sajátos termékeiben. Ezekben a megjelenített „államelmékedésekben” sokféle műfaj keveredett, színvonaluk is széles skálán mozgott. A párbeszédés játékok a drámákkal mutattak rokonságot, sokszor „rendezői” utasítás is található bennük, és arra is volt példa, hogy Molière szellemét idézték meg. A sokszereplős játékok a fejedelmi udvarok rendelkezésre készült alkalmi előadásainak hangulatát is felelevenítették. Leginkább azonban az iskoladrámákra emlékeztettek, nem is elsősorban az irodalmi értéküket tekintve, hanem sokkal inkább a bennük megfogalmazódó műveltségigény és oktatászándék alapján.

A nemzetközi viszonyokat elemző pamfletek aktuális események kapcsán döntési szituációkat, fordulópontokat emeltek ki, egyszerre több alternatívát is bemutatva⁵² az együttgondolkodás és a bennfentesség élményét nyújtva az olvasóknak. A 17. század végére egyre inkább többszereplős színpadi játékhoz kezdtek hasonlítani a párbeszédés politikai pamfletek. Míg azonban a 16. század elején a nagyhatalmakat egy-egy uralkodó, a legmagasabb méltóság jelenítette meg, a 17. században már az egyes udvarokat is több résztvevő testesítette meg többféle érdekléssel és elképzeléssel. De nemcsak a hatalmi elit je-

⁴⁹ U. E. Hist. 215. b. 6. „Engelland, Wie stehts um deine Freyheit? Oder Eigentliche Nachricht Von dem izigen Staat in Engelland, Wie nemlich derselbe Bey regierung dieses Königes von vorigen mit unterschieden, Allen Politicis und curieusen Bemüthern zu sonderbaren Nuzen in Engellandischer Sprache beschrieben. Durch den Herrn G. B. Londen, 1688.”

⁵⁰ Harms, Wolfgang: Feindbilder im illustrierten Flugblatt der Frühen Neuzeit. Bosbach 145–147.

⁵¹ Németh S. Katalin: Fiktív német beszélgetések Magyarországról. (Johann Georg Schielen írásai, 1683.) Irodalomtörténeti Közlemények, 1994. 1. 1–18.

⁵² Egyik legjellemzőbb cím: „Curiose Staats-Gedancken, Uber Den verwirrten Zustand des Königreichs Ungarn, Und dahero bey der Christenheit entsehenden Gefahr, Bekümmernus und Zeitgewöhnlichen Fragen, sonderlich aber was doch die Unserige nach erhaltener Victorie in Ungarn weiter vornehme, und was ist Glückliches verrichten möchten? Ob der Türcke auch wieder vor Wien rucken, und was er sonst bey diesem Kriege gewinnen dürffte? Ob auch die Christliche Potentaten einig bleiben, oder sich trennen solten? Worum hoch dieselben mit dem Türcken so balden Friede machen: Wie es mit dem Tökely, und denen Evangelischen in Ungarn, ja dem ganzen Königreiche endlich ablauffen, und ob solches der Türcke mit der Zeit auch vollens in seinen gewalt bringen werde? Und andrer Zeit-laufftige Dinge Mehr. Alles nach denen bewehrten Staatsreguln, merkwürdigen Exempeln und Begebenheiten, auch gegenwartigen Sachen Zustane unpartheyisch untersucht und ist so weit erörtert Gedruckt 1684.”

lent meg a politika és a nemzetközi nyilvánosság teátrumában, hanem az egyes országok társadalmának jellegzetes képviselői is feltűntek kisebb-nagyobb szerepekkel. A szereplők szájába adott szövegek sokszor rövidek és sematikusak, mégis jelzik, hogy a török és a francia háború, valamint az angol belpolitika átalakulása idején a pamfletek is széles társadalmi kihatásában mutatták be a századvégi hatalmi átrendeződést. Egy 1684-es, Bécs ostroma utáni európai konjunktúrát elemző pamfletben alapvetően a Német-római Birodalom szempontjából tekintették át az aktuális helyzetet, mégis minden jelentős európai ország több résztvevővel képviseltette magát a fiktív tanácskozásban. A Német-római Birodalmat a megerősödött Brandenburg, a szász választó, a református Németország, az egyesített birodalmi rendek és a regensburgi küldöttek képviselték a császár, valamint a császári tanácsadók mellett. A sokat beszélő francia király szavait Louvois, a francia hugenották, a francia jezsuiták, a Sorbonn egészítették ki. A pápa mellett megjelent a klérus is, a dán király szavaihoz hozzászóltak a dán rendek, a lengyel királyt a magas rangú lengyel katonatisztek kísérték. Magyarország megszólalt mint ország, de képviselték a rendek és Thököly is. A hozzászólók karakterizáltak, szövegeik rövidek, szerepük elsősorban az, hogy a döntéshozás bemutatásakor többféle érvet és nézőpontot jelenítsenek meg. A politikai, vallási és katonai szempontok mellett a kereskedelmi érdekeket – a jólétet és gazdagságot kívánó – angol kereskedők testesítették meg.⁵³ Egy Pasquinust is megszólaltató, nyíltan gúnyos hangvételű pamfletben⁵⁴ még több birodalmi szereplő kapott szót: nemcsak a mainzi, a trieri és a kölni érsek, a bajor, a szász, a pfalzi és a brandenburgi választófejedelmek, Lotharingia és Württemberg hercege, hanem a fontosabb birodalmi központok Regensburg, Frankfurt, Hamburg, Köln, Strassburg is. Ai itáliai érdekek is több nézőpontból jelentek meg. S egész Európa is hallatta a szavát V. Károly szellemét idézve.⁵⁵

A már említett háromarcú Ratio Status is végigjárta a diplomáciai tárgyalóasztalok, hadszínterek, városok, falvak, kikötők, főúri kertek és út menti fogadók világát. Sokféle tanácskozást hallott és látott a münsteri béketárgyalások asztalánál, katonák közt megfordulva, kihallgatott egy beszélgetést, mely egy jezsuita, egy jogász doktor és egy katona között zajlott, s megismerte, hogy mást beszél a kézműves, a katona és a tudós.

A híres pamfletszerző, Wilhelm Marteau nevével jelent meg 1688-ban egy angol belpolitikai helyzetet elemző pamflet,⁵⁶ melyben az angol király, az angol protestánsok és a holland kereskedők mellett a pápa és a római utcalányok is hozzászóltak az eseményekhez. Szintén 1688-as Marteau olaszul, franciául és hollandul egy időben megjelenő pamfletje,⁵⁷ melyben már 51 szereplő mutatja be, illetve, ahogy a cím is írta „világítja meg” az

⁵³ Hubay Ilona: Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718. Budapest, 1948. (a továbbiakban: Röpl.) 833. „Neues Königl. Französ. A L' Homme und Hoc-Mazarin, Benebenst dem Päbstlichen und seines Anhanges spizsündigen L' Ombre-Spiel, Oder Warhaffter Entwurff Derer Jezigen unter Geist- und Weltlichen hohen Potentaten schwebenden Conjunctionen In Europa. Anno 1684.”

⁵⁴ Röpl. 812. „Der Unter Wahrnehmung, der Denen Hohen in der Weltschuldigen Pflicht und Devotion zwar Tadelne doch ungetadelte Pasquinus, Oder unpartheilich- und unanzüglisches Ermessen über Die Meriten der höchsten Häupter und dem Zustand Ihrer Staate und Republiken in Europa. Anno 1684.”

⁵⁵ 61. versszak „Ganz Europa. Was Kayser Carl der V. vor mehr als Hundert Jahren, Werckstellig machen wolt, hat Ludwig nun im Sinn, Ihr Fürsten waffnet Euch, Ihr werdet sonst erfahren, Dass Euer Hoheit Ruhm wird fallen plözlich hin.”

⁵⁶ HAB Ge 923. 2. „Continuatio Der jez vorgehenden neuen Staats- und Kriegs-Sachen, Durch welches Die aller verborgesten Deseins und Chargriens der vornehmsten Potentaten, Fürsten und Staende, In- und ausserhalb Europa Ans Licht gestellet werden. Durch ein Grand de Chambre befindet Mit Glied. Cölln, Bey Wilhelm Marteau, 1688.”

⁵⁷ HAB Ge 923. 3. „Unbetrüglisches Staats-Orackel durch welches Die allerverborgnen Deseins und Chargriens Der Vornehmsten Potentaten, Fürsten und Staende, In-und ausserhalb Europa

európai és az Európán kívüli helyzetet. Az egyes országok szereplői, mint Richelieu vagy Mazarin még akkor is szót kaptak, ha egy korábbi időszakban ugyan, de mégis hosszútávon meghatározták a térség hatalmi viszonyrendszerének kialakítását.⁵⁸ Az angol belpolitika kényes kérdését, a II. Jakab trónörökösének megszületésével kialakult 1688–1689-es politikai válságot⁵⁹ elemezte egy német pamflet.⁶⁰ A publicisztika szerzője azonban a korábbi konszenzusos helyzet felborulását nem elsősorban angol kihatásában nézte, hanem végigelemezte a protestáns, majd a katolikus országok várható reakcióját. A pamflet tipikus példája a műfaji keveredésnek: minden résztvevő élvezetes formában szólalt meg, azonban államelméleti művekből idéztek, Puffendorfort citáltak, és anonim pamfletek szerzőivel is vitába szálltak.⁶¹ Az európai helyzetértékeléshez természetesen az aktuális magyarországi hadi események: Belgrád és Székesfehérvár elfoglalása is hozzátartoztak. A francia udvar is sok szereplővel volt jelen, Madam von Montespan, Madame von Maintenon, a francia admirális, Párizs érseke, Vauban, Franciaország mérnöke, Louvois Maarsques. Az európai béke esélyeinek mérlegeléséhez már nemcsak az európai hatalmi viszonyokat elemezték, a beszélgetéshez a perzsa király és Kanada is hozzászólt.

Wilhelm Marteau egy másik, szintén 1688-ban Kölnben kiadott pamfletje⁶² már címében is hirdette, hogy az európai hatalmi harcok megértéséhez Európán kívülre is ki kell tekinteni. A szereplők között már Kína, Perzsia, Sziám és Algír is felbukkant. A pamfletben azt is elemezték, hogy a nagy és kisebb hatalmak miként tudják a világ dolgait befolyásolni, és hogy mi történt legutóbb a politikában. Így a bécsi udvar megelevenítésekor a magyar főméltóságok is véleményt nyilvánítottak. A politikai eszmecsereben a Habsburg Birodalom aktuális helyzetét is értékelték és az átrendeződő európai hatalmi egyensúlyt befolyásoló erdélyi fejedelmi udvar és Thököly politikusi gárdája is szót kapott. A pamfletek sokféleségét mutatja, hogy a császári propagandában a „kereszténység ellenségeként” lejáratos Thököly az európai hatalmi egyensúlyt szem előtt tartó birodalmi publicisztikában

uns Licht gestellt werden. Nach den Italianischen, Französischen und Hollandischen. Cölln, Bey Wilhelm Marteau. 1688.”

⁵⁸ „An den Leser. Nach dem viele von meinen guten Freunden erfahren, das ich verschiedene memorialen, das Orackel betreffende, aus Iatlien bekommen, so habe mir keinen Freunde gelassen, biss ich selbige in unsrerer Mutter-Sprache ans Licht zu bringen versprochen. Meiner parole nun ein Genüge zu leisten, so übergebe sie ihnen hiermit auff idesen wenigen Blättern, so gut ich sie in der höchsten Eil interpretiren könen. Es ist zwar sie zu weilen, ein und anderer geandert, nachdem es der Verstand in unsrerer Sorache leiden wollen, weil sie die Französische und Hollandische Uebersezer dieser Freyheit eben auch gebrauchet, und mit den Italianischen an vielen Orten nicht concordieren: doch soll verhoffentlich der Zweck des Concipienten wenig seyn berfehlet worden. Denen jenigen, so die Wahrheit nicht vertragen können, wolte ich als ein guter Freund rathen, dass sie es lieber gar nicht lesen. Denn es ist alles auffrichtig, und ohne flatterie beschrieben.”

⁵⁹ Kontler László: Az állam rejtelméi. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei. Budapest, 1997. 145–160. A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. John Dunn, J. G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai. Szerkesztette: Horkay Hörcher Ferenc. Pécs, 1997.

⁶⁰ U. E. Hist. 215. b. 7. „Raths Befragung An das Oraculum Durch die Potentaten auff Erden zu Wissen, Ob der von Gott gegebene Prinz von Wallis, Ein Wechsle-Kind, Oder Rechtmassig-gebohrner Sohn Seye? Auss des Englischen und die Französische, und auss dieser in die Hoch-Teutsche Sprach übersezt. Gedruckt im Jahr 1688.”

⁶¹ U. E. Hist. 215. b. 7. „Dem Author dess Buchs, parlament Pacificum genannt, ruffen sollte, umbzusehen, was er darauff zu antwortet haben möchte.”

⁶² HAB 923. 1. „Jez vorgehende neu Staats- und Kriegs-Sachen, Durch welches Die aller verhorngsten Deseins und Chagrins der vornehmsten Potentaten, Fürsten und Stande, In- und auserhalb Europa Ans Licht gestellt werden Durch ein Grand de Chambre befindent Mitglied. Cölln, bey Wilhelm Marteau, 1688.”

pozitív kritikát kapott.⁶³ *Staats-prognosticon* címmel jelent meg az a kiadvány,⁶⁴ amely két részben mutatta be az „államrezonokat kedvelő olvasóknak” Európa korabeli állapotát. A folytatásban a török magyarországi terjeszkedését elemezte, azt vizsgálva, hogy miért nem tudta V. Károly birodalma Szulejmán birodalmát megrendíteni. A két nagyhatalom mellett a Magyar Királyság állapotát és az utolsó magyar király uralkodását is bemutatta.⁶⁵ Az előzmények tisztázása után, a török kiűzése kapcsán hosszan értekezett Magyarország megváltozott helyzetéről, a rendi szabadságjogok mibenlétéről, a magyar társadalom rétegzettségéről. Majd tíz pontban gazdasági tanácsok következtek, hogy miben gazdag az ország, és azt miképp lehetne hasznosítani. A visszafoglaló háborúk idején, az addig hatékonyan működő Oszmán Birodalmat is feltérképezték államelméleti és országismereti szempontok alapján.⁶⁶ A török birodalom erényeiről sok értekezés látott napvilágot a 16–17. század folyamán, de most új aspektusokból mutatták be, hatékony államformaként, sajátos társadalmával és gazdaságával. A jó tollú és igen népszerű pamfletszerző, Erasmus Francisci 1685-ben a nagyvezírt török Machiavellinek nevezte. A török–francia párhuzam a 17. század közepén ismét felerősödött, a pamfletszerzők a francia király uralkodását a török szultán despotikus hatalmával vetették össze. A konklúzió szerint a törökök is kijárták Mazarin iskoláját. Az *Európai tanácsterem* című pamfletben⁶⁷ a miniszterek és hadvezérek véleményét ismertetve külön-külön sorolták fel azokat az indokokat, hogy miért kellett a török kézen lévő Budát megostromolni. A *Staats-protocoll* című 1686-ban megjelent pamflet⁶⁸ a Buda visszafoglalása után kialakult új helyzetet elemezte, olyan kérdéseket is feszegetve, hogy miért nem fogadta el Thököly a császári amnesztiát, miközben már keresztény győzelmeket ünnepel Európa? Lesz-e vallásszabadság Magyarországon? Milyen károk és eredmények születtek Buda ostroma kapcsán? Mi lesz a magyarországi háború végkimenetele, milyen előkészületek szükségesek, mi várható az idei hadjáratról? Hogy Buda visszafoglalása után milyen széles körben lesz közbeszéd tárgya a török kiűzése utáni magyarországi helyzet, azt egy 1689-es szórakoztató, párbeszédés játék mutatta be. Az

⁶³ Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége” A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest, 1976. (a továbbiakban: Köpeczi) 146–148. Csapodi Zoltán: A Thököly-felkelés visszhangja a Német-római Birodalom területén. Aetas, 1995/1–2. 150–154.

⁶⁴ HAB Ge 649 „Das in Unruhe Staats-Prognosticon, Darinnen mit mehrern enthalten, was bey gegenwartig- und zukünfftigen Zeiten alle Kayserthum und Königreiche in Europa zu hoffen. Und Welcher gestalt durch Dartuung genugsamer alter und neuer Staats-Gründe, die Ruhe in der Christenheit conderviret, und die Unruhe aussgestilget werden könne. Verfertiget von J. F. Boccacino die Neutra. Freyburg, Bey Hartwig Lerch, Im Jahr MDCXXCIX ”

⁶⁵ HAB Xb 118 „Des in Unruhe ruhigen Staats-Prognostici Continuation. Oder übrige Vollführung, Welche in vorhergehendem Theil dem geneigten Leser versprochen worden, Darinnen Solymannus vom Türkischen Reich, Carolus Magnus von Deutschland, und Ludovicus, der letzte Ungarische König, vom Königreich Ungarn urtheilet getragen prognosticiret. Zusammen getargen Von J. F. Boccacino di Neutra. Freyburg, bey Hartwig Lerch, im Jahr 1688.”

⁶⁶ HAB QuN 130. 1. H 565. „Der Neu-vermehrte Türckische Gubernator und Vasall, Das ist Gründlicher und glaubhafter Bericht, von den heutigen Gubernamenten, Gubernatoren und Lehn-Fürsten dess Ottomannischen Reichs, wie auch andre merkwürdige Erzehlungen mit angeführt werden. Zu mehrer Erläuterung unterschiedlicher, in dem so genannten Adler Bliz begriffen... durch Erasmus Francisci. Nürnberg, In Verlegung Johann Andrea Endters Sel. Söhne, Anno 1685.”

⁶⁷ HAB QuN 130. 5. H 508. ”Europaeische Rath-Stube, oder Curiöse Beschreibung des gegenwartigen Staats von Europa. Frankfurt und Leipzig zu finden bey Moriz Weidmannen, gedruckt im 1686sten Jahr.”

⁶⁸ HAB QuN 130. 10. H 1696 „Raisonables Staats-Protocoll, Darinnen nach richtiger Ordnung der jezigen souverainen Herren und gewaffneten Haupter in ganz Europa merckwürdige Staats- und Kriegs-Gründe, Heimliches Interesse, ... In Verlegung dess Autoris gedruckt im Jahr 1686”

északi térségre adoptálva jelent meg az *Északi igazmondó*,⁶⁹ amikor egy dán és egy holsteini kereskedő cserélt eszmét egy lappföldi fogadóssal a hideg idő elől egy ebédre betérve. A lapp fogadás az európai udvarok jelenlegi háborús érdekeit, hadi szerencséjét mérlegelte a török háború kapcsán. S bár Svivio, a lappföldi kocsmáros azt állította, hogy Bécsben a lengyel és a velencei követek előtt fogadták a török küldöttséget, ezért békekötés várható, ám a dán kereskedő szerint a békekötés rövid életű lesz Thököly miatt.

Ezekben a pamfletekben minden fontos európai ország megszólalt, a címekben is gyakran szerepelt az európai jelző, a különböző változatokban azonban más-más térség kapta a hangsúlyt. A problémák és megoldások szoros összekapcsolódása, az organikus egység gondolata, és az egyidejűség élménye nagyon fontos szempont volt, ugyanarra a formára és fontosabb témára készült angol, holland, francia vagy német központú változat is. A fordítások révén több ország olvasóközönségét szinte egy időben célozták meg a pamfletek, melyek sokszor folytatásokban jelentek meg. A röpiratok, publicisztikák földrajzi értelemben is egyszerre több egyidejű nyilvánosságnak szóltak, ami azt is jelentette, hogy épp az átjárhatóság miatt, együttesen is létezett egy érvényes közös nemzetközi nyilvánosság.

A nemzetközi nyilvánosság névtelen figurái is felbukkantak színpadi játék szereplőjeként,⁷⁰ melyben a beszélgető emberek között spanyol, holland, olasz kereskedők, heroldok, katonák, parasztok, cselédek is megjelentek. A teljes világot bemutató körképhez az éhség, a pestis és a halál fenyegető réme is hozzátartozott. Az államelméleti művek szellemiségét a megszemélyesített Útófia királyné, egy utópikus gróf és Ratio Status képviselte. No meg a színre lépő felbukkanó két szíren.

A háromarcú Ratio Status kikerülve az iskolapadból politikai szereplésre készülve szintén több „Comédiét”, „Theatrumot” „Schauspielt” végignézett. A világot megismerő Ratio Status egyszerre látta a valós színházi világot és a politika teátrumát, mint például a vesztfáliai békekötésnél, ahol a tárgyalóasztal mellett megismert egy komédiát. Az aktualitás politikai konfliktusok is megjelentek a színpadokon, Ratio Status egy török által fenyegetett magyar nemeset látott egy alkalmi színpadon, és egy északkelet-európai tanácskozásban részt vett jellegzetes viseletében egy magyar nemes. A magyar főméltóságok és a politizáló magyar nemesek valóban kettős szerepben tűntek fel a korabeli német nyelvű pamfletekben, egyrészt a fiktív párbeszédok résztvevőiként a hatalmi viszonyok átalakulásának aktív részeseiként, másrészt elszenvedőiként.

3. A magyar elit és a nemzetközi nyilvánosság

A magyarországi értelmiség és a politizáló elit több szalon kapcsolódott az új európai diskurzushoz, figyelemmel kísérte az új politikai eszmék és fogalmak megjelenését a nemzet fogalmának átalakulását, új szavak, mint a közérdek és közjó születését, melyekre egyre gyakrabban hivatkoztak a politika fórumain.⁷¹ Ezek közvetítésében a legnagyobb szerepet az egyetemjárók kapták, akik a legmodernebb politikai ismeretekkel tértek haza a 17. század közepétől, mikor már az egyetemeken is teret kapott az új államelméleti irodalom. Hazatérve azonban – a főúri elitet kivéve – már nehezebben tudtak lépést tartani a változásokkal. A köznemesi könyvtárakat vizsgálva kitűnik, hogy elsősorban „klasszikus mű-

⁶⁹ HAB Ge. 923. 4. „Teutophili Nordischer Wahrsager, den izigen Zustand Europa betreffend: Worinnen zugleich abgehandelt wird, was die Nordischer Kronen bey izigen Coniuncturen von Messures nehmen, und die Hollsteinische Sache noch vor einen Ausschlag gewinnen dürffte. Im Jahr 1689.”

⁷⁰ HAB Lo 6280. Ratio Status, Oder iziger Alamodesierender rechter Stats-Teufel Ineinem neuen Schauspiele abgebildet. Gedruckt im Jahr Anno 1668.

⁷¹ R. Várkonyi Ágnes: Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17–18. század fordulóján. In: A Magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században. Szerkesztette: Zombori István. Szeged, 1984. (a továbbiakban: R. Várkonyi 1984.) 54–81.

fajt”, a királytükroket olvasták, s hogy még a 17. században is az egyik legkedveltebb mű Guevarra *Fejedelem serkentő órája* volt, mely még a 16. századi udvari élet viszonyait és normáit tükrözte.⁷² Petróczy István például, egy esős őszi napon futárral hozatta vissza kölcsönadott *Horologium principiumát*. Guevarra államelméleti művének eredeti tartalmát kissé módosítva még a 17. század elején is, elsősorban az erkölcsi alapelveket tartalmazó, nő- és gyermeknevelésről szóló részeit fordították magyarra,⁷³ amely azonban egyértelműen a politikai irodalom megjelenését jelezte.⁷⁴ A magyar politikai és kulturális elit azonban a 16. század végétől a 18. század elejéig alapvetően Justus Lipsius etikáját és politikai gondolkodásmódját követte.⁷⁵ A magyar nemesség politikai műveltsége más típusú, más orientációjú, mint a városi polgárságé és értelmiségieké. Zrínyi Miklós politikai gondolkodásmódját elsősorban itáliai és francia szerzők határozták meg, de ismerte és használta a korabeli publicisztikát is, a Richelieu és Mazarin ellen írt röpiratokat is gyűjtötte.⁷⁶ A magyar szerzőkhöz köthető államelméleti művek alapvetően fordítások alapján készültek. A magyar államelmélet eredeti és jórészt egyedülálló műve Révay Péter koronaőr munkája.⁷⁷

Államelméleti gondolatokat az abszolutista államról Mátyás példája alapján Zrínyi Miklós fogalmazott meg, nála figyelhető meg a vallási és politikai szféra szétválasztása, a nemzeti abszolutizmus koncepciója.⁷⁸ Sokféle műfajban fogalmazódtak meg a magyarországi államelméleti ismertek, Oláh Miklós, Kovacsóczy Farkas és az erdélyi abszolutizmus képviselői hatottak leginkább Zrínyire.⁷⁹ A magyar főnemeselek közül Csáky István műve inkább a moralizáló-etikai alkotások közé sorolható, a kortárs jezsuita a 17. század közepe jezsuita politikaelmélet magyar tolmácsolója.⁸⁰

⁷² Zombori István: Külföldi művek magyarországi fogadtatása (A. Guevarra magyar kiadásának kérdőjelei.) In: Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. Szeged, 1988. (a továbbiakban: Zombori 1988.) 159–167.

⁷³ Zombori 1988. 161.

⁷⁴ Tarnócz Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Budapest, 1978. 126–127.

⁷⁵ Vargha Anna: Justus Lipsius és a magyar szellemi élet. Budapest, 1942. Tarnócz Márton: Magyar Justus Lipsius In: Tarnócz Márton: Kettőstükör. Budapest, 1988. Hargittay Emil 1996. 117.

⁷⁶ Klaniczay Tibor: Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában In: Pallas magyar ivadékai. Budapest, 1985. 153–210. R. Várkonyi Ágnes: Török világ és magyar külpolitika. Budapest, 1975. R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban. Történelmi Szemle, 1984. 341–369. A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Zrínyi Könyvtár IV. Főszerkesztő: Klaniczay Tibor. Szerkesztő: Kovács Sándor Iván. Írták és összeállították: Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovsky Géza. Budapest, 1991.

⁷⁷ R. Várkonyi Ágnes: Jó Budavár magas tornyán In: Für Lajos emlékkönyv. Eger, 2000. Separatum. Bertényi Iván: Révay Péter Magyarország szent koronájáról írt művének történeti forrásértéke. In: A történelem és a jog határán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára. Budapest, 2001. 19–28.

⁷⁸ Hargittay Emil: A fejedelmi tükör műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. Irodalomtörténeti Közlemények (XCIX. évf.) 1995. 5–6. sz. (a továbbiakban: Hargittay 1995.) 441–485.

⁷⁹ R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi programja és politikája In: Magyarország története 1526–1686. Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál. Szerkesztő: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1985. 1060–1064. R. Várkonyi Ágnes: Reformpolitika Zrínyi mozgalmában. Irodalomtörténeti Közlemények, 1987.

⁸⁰ Csáky István: Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életének példája (1664–1674). A szöveget gondozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Hargittay Emil. Budapest, 1992. 22–23.

Míg a főnemeselek elsősorban itáliai és francia klasszikusok műveit használták, a köznemesi és polgári könyvtárakban csak a 17. század végére jelentek meg a latin és német nyelvű munkák mellett a francia és olasz művek.⁸¹ A határok azonban nem voltak élesek, a politizáló városi polgárság, a kialakuló értelmiség és a magyar főmúltóságok között sokféle kapcsolódási pont jött létre. Ebben az is nagy szerepet játszott, hogy bizonyos életrészekben vagy egy-egy mű erejéig a főnemeselek és a köznemesek is értelmiségi funkciót töltöttek be.⁸² A sajátos társadalmi munkamegosztás következtében az oktatásban, nevelésben, gyógyászatban meglévő differenciátlanság megsokszorozta a hatékonyságot.⁸³ A szabad értelmiség Európában is ritka jelenség volt, még a leghíresebb, legtöbbet publikáló szerzők is ügyvédként, titkárként, professzorként biztosítottak maguknak egzisztenciát, s a tudósítók, röpiratírók is megbízójuktól függtek.⁸⁴

A magyar értelmiség bekapcsolódott a párbeszédbe, mind publicisztikák írójaként, mind a befogadó közönség tagjaként. A magyar köznemesség és polgárság is érzekelte, hogy a 17. század végére a vulgarizált államelméleti művek szövege már kifejezetten széles rétegek számára szól. Egyes tradicionálisan sok külföldi kapcsolattal rendelkező városok, mint Eperjes⁸⁵ vagy Sopron hagyományosan gyorsan reagáltak a külföldi eseményekre és szellemi áramlatokra. A soproni városi értelmiség figyelemmel kísérte a városról megjelenő külföldi kiadványokat, és a híráramoltatásba maguk is megpróbálnak beavatkozni.⁸⁶

A magyarországi német nyelvű városok polgársága elég gazdag volt ahhoz, hogy a saját városából kinevelt értelmiségit külföldi iskoláztatás után vissza tudja fogadni. A lakosság értelmiségi összetételét a nyelvi, felekezeti és etnikai sokszínűség jellemezte, mint a felső-magyarországi városokban vagy a jezsuita kolostorokban. Felsőfokú képzettségüket pedig idegen nyelvi környezetben szerezték.⁸⁷ A visszafoglaló háborúban külföldi haditudósítók, orvosok, hadmérnökök, tüzérek, hivatalnokok, tisztviselők is nagy számban voltak jelen. Mindezek a tényezők közrejátszottak abban, hogy a városok polgárainak olvasmányanyaga meg tudta őrizni tematikai frissességét, és be tudta fogadni az új szellemi áramlatokat. Egyszerre gondolkodtak országos kérdésekben és ugyanakkor saját kormányzásukat is az új államelmélet jegyében alakították ki és újították meg.

A soproni könyvtárlistákat szemlélve megállapítható, hogy a teológiai irodalom mellett legnagyobb számban jogi, politikai és történelmi művek szerepeltek.⁸⁸ A felső-magyarországi városi könyvtárakban a teológiai és jogi-történelmi munkák a jellemzőek: Hugo

⁸¹ Monok István: Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI-XVII. századi Magyarországon. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerkesztette: Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 397. A bányavárosok könyvkultúrájáról: Cicaj, Viliam: Bányavárosi könyvkultúra a XVI-XVIII. században. (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechbánya) Szeged, 1993. (a továbbiakban: Cicaj) (Olvasmánytörténeti dolgozatok IV.)

⁸² R. Várkonyi 1984. 62–63.

⁸³ R. Várkonyi 1984. 60.

⁸⁴ R. Várkonyi 1984. 68.

⁸⁵ Marie Mareckova: Eperjes társadalmi szerkezete a XVII. században. In: Thököly-felkelés és kora. Szerkesztette: Benczédi László. Budapest, 1983. 71. Németh István: Információszerzés és hírközlés a felső-magyarországi városokban. Információáramlás, Eger, 1999. 117–127.

⁸⁶ Grüll Tibor: Városi irodalom a XVII. századi Sopronban. I. Soproni Szemle, 50. 1996. 10. és Kovács József László: Lackner Kristóf és kora (1570–1631). Sopron, 1972. 41. G. Etényi Nóra: A 17. századi soproni országgyűlések a korabeli német sajtóban. Soproni Szemle, 2000. 1. 32–53.

⁸⁷ R. Várkonyi 1984. 62.

⁸⁸ Grüll Tibor: Könyvtárak és olvasmányok a XVI-XVII. századi Sopronban. I–II. Sopron, 1992. Grüll Tibor: Városi irodalom a XVII. századi Sopronban I. és II. rész. (Klasszikus olvasmányműveltség.) Soproni Szemle, 1996. 1–20. és 127–136.

Grotius, Lipsius, a hazaiak közül Lackner Kristóf és Révay Péter művei.⁸⁹ A beszercebányai nagy könyvtárakban is a legnagyobb csoportot a történelmi, földrajzi, politikai művek alkotják, de közel hasonló arányban a filozófia is jelen volt.⁹⁰

A felső-magyarországi városok azonban Erdély közelsége és a Thököly felkelés területeként, gazdaságilag is prosperáló vidékként különösen érzékenyen átéreztek a Magyar Királyság helyzetének változását. A felvidéki evangélikus értelmiség hátterét a bányáik, kohászatuk, kereskedelmük miatt kedvező helyzetben lévő városok biztosították.⁹¹ A szabad királyi város státusz adott nekik némi önállóságot. Az iskoláztatásra már a 15–16. század fordulóján nagy súlyt fektettek, a fiatalok sokszor a város költségén jártak egyetemekre, elsősorban Wittenbergbe. A felső-magyarországi városokban a 17. századra már szám szerint is jelentős volt az értelmiség: lelkész, tanító, orvos, patikus, mérnök, ügyvéd, zenész – sokszor több generáción öröklődtek át ezek a foglalkozások. 1665-ben megalapították a felső-magyarországi evangélikus főiskolát Eperjesen.⁹² Eperjesen már az 1640-es években megvolt az a módos lutheránus polgári réteg, mely szívesen áldozott könyvkiadásra. Laskai János Lipsius fordítását a gazdag eperjesi kereskedőnek, Madarász Györgynek ajánlotta.⁹³

Sőt, az értelmiségi mivoltuk tudatában sokan írtak is, ha nem is kiemelkedőt. Weber János példája mutatja, hogy a lutheránus polgárság is megrajzolta a maga mérsékelt abszolútizmusát. Közéleti szerepet vállalva, városi bíróvá választása kapcsán több államelméleti művet is írt (*Janus Bifrons*,⁹⁴ *Lectio Principium*,⁹⁵ *Wappen der Koenigl. Freyen Stadt Epperies in Ober Ungarn*⁹⁶), felhasználva a kurrens államelméleti értekezéseket. Míg Johannes Weber *Janus Bifrons* című művét Johannes Rottal grófnak, illetve Szelepcsényi Györgynek ajánlotta,⁹⁷ addig a *Lectio principum, dass ist Regenten Lection* saját kisebb közösségének szövegezt, művét az eperjesi polgároknak ajánlotta, mint Zimmermann Zsigmond és Fleischhacker György.⁹⁸ Sőt Ladivér Illés jóvoltából a politika mint tantárgy is megjelent az eperjesi kollégiumban,⁹⁹ továbbá kéziratban maradt fenn *Politica, sive doctrina civilis ad leges et consuetudines patriae, 1671* című politikai elmélkedése.¹⁰⁰ Eperjes, bár csak rövid időre, a 17. századi politikai gondolkodás központjává vált. Az eperjesi polgárok gazdasági, szellemi és diplomáciai feladatvállalással is támogatták Thököly mozgalmát.¹⁰¹

Megvizsgálva a felső-magyarországi politizáló köznemesek és városi polgárok könyvtárlistáit,¹⁰² szembeötlően sok bennük a politikával, államelmélettel foglalkozó korabeli ki-

⁸⁹ Kokas Károly: Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen. Olvasmánytörténeti dolgozatok III. Szeged, 1991. 34. 37.

⁹⁰ Cicaj 104.

⁹¹ Zombori István: A felvidéki evangélikus értelmiség In: A magyarországi értelmiség. Szerkesztette: Zombori István. Szeged, 1984. (a továbbiakban: Zombori 1994.) 82–91.

⁹² Zombori 1984. 89.

⁹³ Hargittay Emil 1994. 123.

⁹⁴ RMK II. 992. Janus Bifrons seu Sepuculum Phisico Politicum, dass ist Natürlicher Regenten Spiegel. Lőcse, 1662.

⁹⁵ RMK II. 1057. Lectio Principium, dass ist Regenten Lection. Lőcse, 1665.

⁹⁶ Bubryák Orsolya: Weber János Wappen der königlichen freyen Stadt Epperies című művéről. Irodalomtörténeti Közlemények 1995. XCIX. évf. 3–4. sz. 335–344.

⁹⁷ Hargittay 1995. 473.

⁹⁸ Hargittay 1995. 475.

⁹⁹ Hargittay 1994. 124.

¹⁰⁰ Hargittay 1995. 472.

¹⁰¹ Zombori 1984. 90–91.

¹⁰² Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721. Sajtó alá rendezte: Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2. Szerkesztette: Keserű Bálint. Szeged, 1992. (a továbbiakban: Magyarországi magánkönyvtárak)

advány, bár a rövidített címek és az évszámok hiánya miatt nem mindig lehet egyértelműen azonosítani őket. A könyvtárlistákon többször is szereplő Ratio Status című kiadványokból az időhatárokat is figyelembe véve több mint száz különféle kiadvány ismert. A rövidített címekben szereplő közkedvelt allegóriák, az elsősorban 17. században használt szókapcsolatok, elterjedt toposzok (*Theatrum politicum*, *Politicae Rationalis Status*, *Axiomata Politica*, *Politica colerata*) azonban egyértelművé teszik, hogy a teoretikus művek mellett a hatalomgyakorlás új technikáit bemutató kiadványok is megtalálhatók.

Az eperjesi Gutt család egyik tagjától 1676-ban lefoglalt 245 tételből álló könyvtárban is feltűnően sok volt a jogi, történeti, politikai, közjogi, gazdaságpolitikai és államelméleti vonatkozású könyv. A sokirányú érdeklődését jellemzi, hogy Arisztotelész kommentárok, Justus Lipsius, Hugo Grotius művei mellett Morus Tamás *Utópiájától* kezdve Mazarin és Richellieu politikáját elemző pamfletekig változatos műfajok szerepelnek. Az újabb politikai traktátusokat a Ratio Statusok jelzik, és a *Theatrum politicum*, *Theatrum Tragicum Angliae*.¹⁰³ Keczer Menyhért Sáros megyei nemes eperjesi könyvei között Johannes Weber *Regenten Spielje* is megtalálható.¹⁰⁴

A legnagyobb arányban szintén egy eperjesi polgár, Zimmermann Zsigmond könyvtárában lelhető fel az új típusú politikai irodalom. Az 1687-ben felvett lista – bár csak tíz évvel későbbi – jól tükrözi a változást, amely a 17. század végére látványosan kibontakozott. Nemcsak jogi, történeti művek tekintetében volt modern a könyvtára, hanem nagy számban használt haditechnikai és építészeti szakirodalmat is. Lipsius politikáját latinul és magyarul is beszerezte. Erasmus és Campanella művei is megtalálhatóak könyvtárában. A pozsonyi és az 1681. évi soproni országgyűlések törvényeit is használta. Rövid pamfletszerű kiadvány közül is több szerepelt: *Mercurius Europaeus*, *Consiliarius Politicus Germanice*, *Politicus modernus Germanice*, *Theatrum machinarium*, *Discursus Politicus de praesenti statu*, *Secretus Aule politicus*. De az 1651-es eperjesi comedia szöveggönyvét is elvette.¹⁰⁵

Szirmay András, aki politikai pályáját tekintve is a legmagasabbra jutott, hiszen II. Rákóczi Ferenc államában volt az ítélő tábla elnöke, a legsokebbidűbb könyvtárral rendelkezett.¹⁰⁶ Szirmay orvosi és teológiai képzettséggel hazatérve birtokain gazdálkodva, terményeivel kereskedve, de közhivatalt is vállalva hasznosította és gyarapította tudását.¹⁰⁷ Könyvtára a sokféle feladathoz illő tudatos felkészülést tükröz. Könyvei között államelméleti és filozófiai művek egyaránt szerepeltek, de a katonai építészet is foglalkoztatta.¹⁰⁸ Puffendorftól a *Dissertatio de Republica* vagy a modernebb népszerűsítő államelméletek, az *Alamodischer Politicus* Philipp von Zesentől vagy az *Arcana Politici*, *Axiomata historico Politica* egyaránt birtokában voltak.

Az államelméleti gondolatok beágyazódását tekintve még fontosabb, hogy az aktívan politizáló elit a következő generációt is felkészítette a növekvő feladatokra, az új típusú szerepvállalásra. A korabeli protestáns iskoladrámák egyértelműen tükrözték, hogy nemcsak ismerték, hanem használták is a népszerűsítő aktuális nemzetközi politikai eseményeket értékelő műfajok újdonságait. Elsősorban az eperjesi evangélikus kollégiumból maradtak fent színpadi darabok, amelyek konkrétan utaltak aktuális politikai eseményekre.

¹⁰³ Magyarországi magánkönyvtárak II. 1992. 87–93.

¹⁰⁴ Magyarországi magánkönyvtárak II. 1992. 93–95.

¹⁰⁵ Magyarországi magánkönyvtárak II. 1992. 118–127.

¹⁰⁶ Magyarországi magánkönyvtárak II. 1992. 168–174. A jegyzéket részletesen ismertette: R. Várkonyi Ágnes: Ismeretlen kuruc vers és politikai háttere. (Gondold meg Magyar Nép) Irodalomtörténeti Közlemények, 83. 1979. 80–81.

¹⁰⁷ R. Várkonyi Ágnes: Gazdaság és mentalitás. (Szirmay András feljegyzései 1688–1718) Különlenyomat a Gazdaságtörténet - könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. című kötetből. Budapest, 2001. 477–501.

¹⁰⁸ R. Várkonyi 1984. 62–63.

A török kiűzésével kapcsolatban sok konzultációs alkotás¹⁰⁹ maradt fent, Buda ostroma kapcsán felidézve 16. század jelentős ostromait is.¹¹⁰ A jezsuita iskolákban is reflektáltak Buda visszafoglalására.¹¹¹ Az evangélikusok a vallásüldözéstről írtak darabokat, ezek napi aktualitáshoz kapcsolódtak, főként Eperjes központú alkotások, s 1670 körül születtek. Bár ezekben sem szerepeltek valóságos személyek, elvont fogalmak, azonban a viselettel, egyéb effektekkel segítettek a hallgatósággal megértetni az előadást,¹¹² mint Ladiver Illés publicisztika-történeti drámája és Schwart János drámája 1682–1684-ben.¹¹³

A magyar politikusok bécsi szerepvállalását, nemzetközi jelenlétét erősen befolyásolja, hogy a császári udvaron belül a magyar értelmiségnek kevés feladat jutott.¹¹⁴ A hazai köznemesi és városi politizálásban a rendi fórumok és helyi közösségek szerepe hagyományosan kiemelkedett, ám ezek szellemisége nem volt elég modern. Mégis elmondható, hogy a török kiűzést követő berendezkedést sokféle és alapos értelmiségi munka előzte meg. A politikai célok országismereti, gazdaságpolitikai, történelmi és társadalompolitikai elvárások ismeretében fogalmazódtak meg.¹¹⁵ Államelméleti felkészültséggel fogalmazták meg az aktuális politikai célokat szolgáló hazai műveket. Az „országzás tudományát” alapvetően fordítások alapján foglalták össze. A műveket nem magyarul írták, de nemzetközi toposzokkal dolgoztak, antik szerzőket citáltak, mégis friss nemzetközi irodalomból.¹¹⁶ Az országegyesítésről született koncepciók, különösen az Esterházy Pál-féle¹¹⁷ vagy a Bethlen Miklós nevéhez fűzhető változat¹¹⁸ jelentős háttérismeretet tükröz, mely komoly értelmiségi feladatvállalást feltételez. A tervezetek szerint az országegyesítés sokféle, új feladatához, az ország területének, gazdasági lehetőségeinek, népességszámának felméréséhez, az új típusú adóztatás bevezetéséhez, a nemzeti hadsereg kialakításához, a bányászat fejlesztéséhez, úthálózat átalakításához az értelmiség számának gyors növekedése volna szükséges.¹¹⁹ Ugyanakkor az államelméletileg képzett és politikailag is aktív protestáns értelmiség

¹⁰⁹ Tarnai Andor: A consultatio Magyarországon. Irodalomtörténeti Közlemények, 1986. 637–657.

¹¹⁰ Varga Imre – Pintér Márta Zsuzsanna: Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században. Irodalomtörténeti füzetek, 147. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Varga – Pintér) 125–127.

¹¹¹ Varga – Pintér 164–167.

¹¹² Varga Imre: Huszonkilenc drámaszöveg egy kéziratos forrásban 1670 tájáról. Magyar Könyvszemle, 1986. Varga Imre: A magyar protestáns iskolai színjátszás. Budapest, 1995. Varga – Pintér 177–180. Thaly Kálmán: Thököly Imre és iskolatársai mint színjátsszók. Századok, 1880. 411–417.

¹¹³ Varga – Pintér 183–187.

¹¹⁴ A török kiűzésével kapcsolatos udvari tervekről: Varga J. János: Habsburg berendezkedési tervek Magyarországon 1688–1689. és Kalmár János: Az Einrichtungswerk fogadtatása a bécsi udvari főbizottságnál. Mindkettő: In: Tanulmányok a hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történészkonferencia előadásai. Szerkesztette: Szita László. Pécs, 1989. 95–104. és 105–116.

¹¹⁵ R. Várkonyi 1984. 73.

¹¹⁶ R. Várkonyi Ágnes: Politikai elmélet – politikai gyakorlat. Irodalomtörténet (LXIII. Évf.) 1981. 2. 399–413.

¹¹⁷ Iványi Emma: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezkedésével kapcsolatban. Levéltári Közlemények, 42. 1971. 137–162. Iványi Emma: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége. Budapest, 1991.

¹¹⁸ R. Várkonyi Ágnes: Bethlen Miklós gróf, az államférfi. In: R. Várkonyi Ágnes: Századfordulók. Budapest, 1999. 210–225. Jankovics József: A Bethlen Miklósnak tulajdonított röpiratok szerzőségéről. és Önéletírás és történeti hitelesség Művészet és valóság viszonyának kérdése a Bethlen Miklós-levelezés tükrében In: R. Várkonyi Ágnes: Ex Occidente... Budapest, 1999. 150–155. és 119–131.

¹¹⁹ R. Várkonyi 1984. 74–75.

jelentős része ellenzékbe került.¹²⁰ A politikai harcok is éppen a legképzettebbeket érintették, amint a Wesselényi mozgalom leverése idején, vagy az eperjesi véstörvényszék alkalomával készített könyvleltárak is mutatják.¹²¹

A magyar politikai és kulturális elit nemzetközi nyilvánossághoz való viszonya nehezen vizsgálható még egy szűkebb időszakon belül is. Az önálló külpolitikai kapcsolatok korlátozottsága miatt elsősorban a féllégális csatornák épültek ki. A külszói kapcsolattrendszer alapvetően informális és privát formában alakult ki. Ez megnehezítette a nemzetközi nyilvánosság elérését. A magyar politikai és kulturális elit azonban tudatában volt a nemzetközi nyilvánosság egyre növekvő jelentőségének a török elleni háborúban. Jól ismerte és használta az európai információszerező és -közvetítő propaganda mechanizmusát, mely nagy számban jelentetett meg magyar vonatkozású híreket. Ezek az újságok és újdonságok elsősorban a török háborúk hadieseményeit tették közzé. A nemzetközi erőviszonyok tekintetében és a Habsburg Birodalom ereje szempontjából is egyre nagyobb jelentőségűvé vált a magyar belpolitikai viszonyok bemutatása. A hetilapok folyamatos hírközlése nemcsak a krízisek időszakát, hanem a hosszú távú folyamatokat is figyelemmel kísérte, és a magyar országgyűlésekről, és tanácskozásokról is tudósítottak.¹²² A Wesselényi-szervezkedés felszámolása, a prédikátor-perek a politikailag legképzettebb főnemesi, köznemesi és egyházi réteget érintették. A császári udvar tudatos és jól szervezett propagandával igyekezett rontani a magyar politikuskárda nemzetközi hírnevét. Thököly katonai és politikai sikerei azonban ismét azt eredményezték, hogy mint politikai tényező jelen volt a nemzetközi nyilvánosság színpadán.¹²³ A magyar politikai és szellemi elit, a főnemesi, a köznemesi, a polgári és az értelmiségi réteg is tudatosan készült a török kiűzését követő állapotokra.¹²⁴ Figyelemmel kísérték a nemzetközi erőviszonyok változását, felismerve az átalakuló nemzetközi politikai nyilvánosság jelentőségét is. A török elleni harc keresztény tradícióját modern államelméleti művek szellemében újították meg. Az európai diplomácia egyensúlyi politikáját ismerve készültek a három részre szakadt Magyar Királyság egyesítésének alternatívái. Nem a centrum és periféria szembenállása, hanem az egészben látás igénye, a hatalmi egyensúly kialakítása jellemezte a 17. század végi európai diplomáciát. De nemcsak a magyar elit készült az ország egységének kialakítására, hiszen Buda felszabadítása, amint az ostromló sereg sokféle nemzetisége is jelezte, a korabeli Európa közös ügye volt. A török kiűzését nemzetközi összefogás eredményezte, s a nemzetközi nyilvánosság az új hatalmi viszonyok kialakítását is élénk figyelemmel kísérte. Az angol, holland mediátorok az egyensúlyi politika és a felekezeti szolidaritás jegyében igyekeztek közvetíteni a belpolitikai konfliktusok feloldásában. A nagyhatalmi erőviszonyok megváltozása, és az egyre élesebb hatalmi szembenállások azonban már nem tették lehetővé a hosszú távú rendezéses megoldást, sem Erdély státusát, sem pedig a Magyar Királyság helyzetét nem sikerült nemzetközi garanciával megerősített békerendszerbe foglalni.

¹²⁰ R. Várkonyi 1984. 75.

¹²¹ R. Várkonyi 1984. 67.

¹²² G. Etényi Nóra: Német hírek – magyar törekvések. A magyar főmértóságok török elleni politikája az 1663–1664-es német újsághírekben. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Budapest, 1998. 346–357.

¹²³ Lásd Kőpeczi idézett művét.

¹²⁴ R. Várkonyi Ágnes: Magyar politika és a nemzetközi hatalmi egyensúly In: R. Várkonyi Ágnes: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Budapest, 1994. 199–218. R. Várkonyi Ágnes: Erdély és az európai hatalmi egyensúly. R. Várkonyi Ágnes: *Duna-táji labirintusok Mindkettő*: In: R. Várkonyi 1995. 145–159. és 176–197.

G. ETÉNYI, NÓRA

Constitutional theory, politics, and pamphlets in the seventeenth century

Although religiously and culturally colourful early modern Europe saw various systems of government, economic and social structures operating side by side, the idea of European unity appeared with an increasing frequency by the 17th century in works on philosophy and on the arts of politics, as well as in popular political pamphlets. The figure of the young crowned female suggested the idea of a coherent, organic whole from Spain to Constantinople, from England to Sicily. At the time of the Treaty of Westphalia, under the impact of the shock of the Thirty Years' War, the need for the solution of conflicts and for the creation of a functioning union further increased in works on constitutional theory and in draft-treaties based on natural and human law. The public discourse around the peace negotiations resulted in the transformation of the discourse of journalism, and caused contemporary pamphlets to teem with new concepts of constitutional theory. The attitude of constitutional theory became understandable and natural for an increasingly broadening, educated stratum of society, if not for the common man. This duality, the presence of the elite and the wider public is aptly characterized by a series of pamphlets published in 1678 under the title 'Ratio Status or Political Vagabond', which announced on its title page that three-faced Ratio Status had to take two expectations into consideration: the spirit of laws and the news reading public. The pamphlet pointed out that a certain kind of international publicity had come into being, which observed the power realignments in Europe in the context of domestic and international politics. Analysing basically current international relationships, the pamphlets emphasized situations of decision, turning points, presenting several alternatives, and giving readers the experience of thinking together and being insiders. At the end of the 17th century, the most popular, dialogical political pamphlets started to look rather like dramas with several actors, where courts were represented not by monarchs only but by a number of participants, with various interests and ideas. Besides the powerful elite, characteristic representatives of individual countries appeared in the theatre of politics and international publicity with parts of varying sizes indicating that the power realignment at the end of the century was being represented with its wider social bearings. The international public, in the process of being modernized, observed and appreciated the relationship and power status of Hungary and Transylvania, just liberated from the Turks, on the basis of a new scale of values and system of relations. These pamphlets not only presented military news and military performance, but emphasized the political possibilities of the Hungarian Kingdom, its relation to the Hapsburg Empire, as well as the international impact of domestic conflicts, and analysed the long-term alternatives. The pamphlet literature of the era indicates that the international significance of Hungary and Transylvania increased at the time of the expulsion of the Turks. Hungarian aristocrats and politically active Hungarian noblemen appeared in contemporary German language pamphlets in double roles: on the one hand, as parties in fictitious dialogues, active participants of the transformation of power relations, and, on the other, as passive sufferers of same. Familiar with the new type literature on constitutional theory and aware of the possibilities presented by the international presence, the Hungarian elite was consciously preparing for the new arrangements following the expulsion of the Turks.